

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Τό τέλος τῆς ἱστορίας ἀναδείχτηκε σέ ἀντικείμενο ἑνός ὄχι ἀπλῶς φιλοσοφικοῦ, ἀλλά γενικότερα ἑνός πολιτικό-πολιτισμικοῦ προβληματισμοῦ, καθ' ὅσον, ἐδῶ καί μίαν δεκαπενταετία, ὁ ἀνταγωνισμός μεταξὺ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου διέβλεπε κανεῖς τὸν μηχανισμό τῶν ἱστορικῶν μεταβάσεων, ἔπαυσε μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ ἐξ ἀνατολῶν πρωταγωνιστῆ. Μολονότι ἰδιαίτερα στὴν Ἀνατολή διαβεβαίωσαν ἐπὶ δεκαετίες ὅτι εἶχε ἐπέλθει τὸ χαρμόσυνο πλέον τέλος τῆς ἱστορίας, ἡ ἀναγγελία ὅτι ἡ ἱστορία εἶχε λάβει τέλος προέκυψε αἰφνιδιαστικά ἀπὸ τὴ μεριά τῶν δυτικῶν. Καί τοῦτο συνέβη -κατὰ ἕναν συμβολικό τρόπο- ἀπὸ τὰ λόγια ἑνός ἄπω-ἀνατολίτη πού ἤρθε νὰ κλείσει στὴν ἄκρην Δύση τῆς Ἀμερικῆς τὸν κύκλο τῆς ἀτέραντης διαδρομῆς τῆς ἀνθρώπινης ἐποποιίας ἀπὸ τὴ δύση ὡς τὴν ἀνατολή. Ὁ λόγος αὐτός ἐξέπληξε, ἐνώχλησε, προκάλεσε θυμηδία: ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μήπως πού μᾶς διδάσκει ὅτι ποτέ δὲν παραμένει ἡ ἴδια, εἴτε διὰ τῆς ἀναγκαιότητας εἴτε διὰ τῆς ἐλευθερίας, δὲν ἔχει σημασία, πού ἐκφράζονται μέσῳ αὐτῆς; Ὁ Francis Fukuyama δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα κάποιος καινούργιος, δὲν εἶναι, ἀκόμη λιγότερο, ἐκεῖνος πού ἐπινόησε τὸ θέμα, ἡ παρέμβασή του ὡστόσο συνέβαλε στοῦ νὰ περάσει τὸ θέμα αὐτὸ στοῦ ἐπίπεδο ἑνός δημόσιου καί ἀνοιχτοῦ ἐρωτήματος, δεδομένου ὅτι, παλαιότερα, δὲν ὑφίστατο πλέον κἂν ὡς ἐρώτημα στὴ Δύση, στὴν δὲ Ἀνατολή δὲν ἐτίθετο πιά ὑπὸ ἔλεγχον αὐτὸ πού δογματικά εἶχεν ἐπιβληθεῖ ὡς ἀπάντηση. Ἡ Ἀκαδημία μας, σήμερα, ἀσχολεῖται μὲ ἕνα παρόμοιο ἐρώτημα, στοῦ ὁποῖο μου ἀνετέθη ν' ἀπαντήσω, ἀλλὰ θέτοντας ἐμὲ τὸν ἴδιον σὲ προβληματισμό, ἀφοῦ εἶναι ἕνα ἐρώτημα ὀλιστικό, ἄρα δυσἀπάντητο, καί ἡ ἀπάντηση πού ἐπιδέχεται, συνοπτική, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀνεπαρκῆς.

Ποιὰν ἀλήθεια μποροῦμε νὰ ἀποδώσωμε στὴν κρίση: «Αὐτὸ εἶναι τὸ τέλος τῆς ἱστορίας»; Καί προπάντων, ὑπὸ ποιῆς προϋποθέσεις μποροῦμε, ἂν μὴ τί ἄλλο, νὰ τὴν θεωρήσωμε, ὥστε νὰ μὴν περιπέσωμε σὲ ἀντιφάσεις καί παραλογισμούς; Ἀφετηρίαν μας θ' ἀποτελέσει ἡ παρατήρηση πὼς ἡ ἀναγγελία τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας, διεξοδικῶς ἀναλυόμενη, ἔχει νόημα διττό: ἐν πρώτοις θέτει ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι, κατ' οὐσίαν, περαιωμένη, ὕστερα, ὅτι αὐτὸ πού τῶρα διανύομε εἶναι τὸ τέλος τῆς. Θὰ ἐξετάσω ὑπὸ ποιῆς προϋποθέσεις, ἐνδοδιανοητικές, ἔχει κάποιο νόημα, ἀφ' ἑνός, ἡ κρίση περὶ τῆς οὐσίας, ὅτι δηλαδή ἡ ἱστορία ἔχει ἕνα τέλος· ἀφ' ἑτέρου ἡ κρίση περὶ τῆς ὑπάρξεως, ὅτι δηλαδή τὸ τέλος τῆς ἱστορίας συμπίπτει πρὸς τὸ σήμερα. Ἡ περὶ τῆς ὑπάρξεως κρίση ὁμως, ὅσο συνεπῆς κι ἂν παρουσιάζεται καθ' ἑαυτήν, ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸ σημερινὸ παρόν, καί, ὅσο καί ἂν ἐκεῖνο ἐμφανίζεται ἀνεξάντλητο καί συγκεχυμένο, θὰ ἀποτολμήσω, ἐν τέλει, νὰ ἀναζητήσω σ' αὐτὸ τὸ παρόν ἕναν λόγον ὅπου νὰ ἐπιβεβαιώνεται, τουλάχιστον ὡς λογική, ἡ διαπίστωση περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας.

*
* *

Ποῖος ἄραγε μπορεῖ νὰ βεβαιώσει στοῦ πλαίσιο τοῦ λογικοῦ, ἂν ὄχι τοῦ ἀληθοῦς, τὸ

---

* Ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἠθικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Γαλλίας (12.12.2005), δημοσιευθεῖσα ἐν *Peut-on faire confiance aux historiens?*, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ J. Tuléu, Paris, A.S.M. καί P.U.F., 2006.

πέρας της ιστορίας; Ποιός μπορεί να εκφέρει την τελεσίδικη αυτήν, τόσον ως λόγος ὅσον και ως πράξη, πού συνιστᾶ ἡ δήλωση: «Ἡ ἱστορία ἔχει περατωθεῖ» ἢ -για νὰ δραματοποιήσωμε τὸ πράγμα- «Ἡ αὐλαία ἔπεσε»; Οἱ πρωταγωνιστές, τὸ φιλοθεάμον κοινὸ ἢ ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου, τῆς μεγαλειώδους, τῆς παράφρονος διαδρομῆς τῆς ἱστορίας; - Ὅσοι τὸ ἐπραξαν ἢ τὸ προκάλεσαν διὰ τῶν λαῶν, δὲν ἐπιθυμοῦν καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι ἡ ἱστορία ἔχει τελειώσει. Δὲν τὸ ἐπιθυμοῦν διότι προτιμοῦν νὰ ταυτίσουν τὸ ὄνομά τους πρὸς τὴν ἐναρκτήρια παρὰ μὲ τὴν καταληκτήρια πράξη. Τέτοιοι ἦσαν οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες πού πίστεψαν ὅτι προχώρησαν σὲ μία δεύτερη «Γένεση» τοῦ κόσμου, τὴν ἀνθρώπινη, τὴν ὀρθή, τὴν ἀληθινή. Καὶ οὔτε τὸ μποροῦν κατὰ τὸ δίκαιον οὔτε στὴν πράξη. Ἐξ ἑνός, ἀκόμη κι ὅταν ἐκεῖνοι, ὁ Ἀλέξανδρος, ὁ Καίσαρ, ὁ Ναπολέον, εἶδαν τὸν κόσμον ὡς πεδίο δράσεών των, δράσεως κατ' ἀνάγκην καθορισμένης, ἄρα περιορισμένης, καθὼ πραγματικῆς, οἱ ἐνέργειές τους καὶ τὸ πάθος τους (ἀφοῦ τίποτα τὸ μεγαλειώδες δὲν ἐπιτυγχάνεται δίχως πάθος, ἦτοι δίχως πόνο) πάθος ὡς ἐκ τούτου περιοριστικό. Πράγματι, δράσις καὶ πάθος τοὺς ἀπαγόρευσαν ὁποιοδήποτε τερματισμὸ τῆς ἱστορίας. Ἐξ ἑτέρου, ἀρπαγέντες πρόωρα ἀπὸ τὸν θάνατον ἢ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχειρήματός των, δὲν διέθεταν ἐπιπλέον τὴ δυνατότητα οὔτε τὴν ἐξουσιοδότηση νὰ διακηρύξουν τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ καί, μαζί μὲ αὐτό, τὸ τέλος τῆς ἱστορίας.

Ὡς πρὸς τοὺς θεατὲς τῆς ἱστορίας, πρόσωπα ἱστορικά κ' οἱ ἴδιοι, λίγο-πολύ πρωταγωνιστές τῆς, κυρίως ὁμοῦ οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ ἄλλοι περὶ αὐτῆς στοχαστές, φαίνεται νὰ μποροῦν τὸ πολὺ νὰ δηλώσουν ἄμεσα καὶ κατηγορηματικὰ ὅτι αὐτὴ *τελειώνει*, ὅτι τελεῖ ὑπὸ περάτωσιν -κάτι πού ἰσχυρεν ἄλλωστε ἐξᾴλλου ἤδη ἐξ' ἀρχῆς καί, πού συνεπῶς, δὲν σημαίνει πολλὰ-, ὅχι ὁμοῦ καὶ ὅτι εἶναι *τελειωμένη*. Διότι αὐτὴ ἡ ἐτυμηγορία, συλλογικὴ παραλλαγή τῆς ἀστήρικτης κρίσεως «εἶμαι νεκρός», δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὴν εἶναι καθ' ἑαυτήν, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τοῦ περιεχομένου τῆς, μιὰ πράξη, μιὰ νέα πράξη διαψεύδουσα ἐκείνου περὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἴδια ἀποφαίνεται ὡς περατωθέντος, καὶ πράξη πού ἐπιθυμεῖ νὰ παραταθεῖ μὲς στὸ εὐτυχές τῆς ἀποτελέσμα πού συνίσταται στὸ ὅτι εἶναι συμφέρον γιὰ τοὺς ἐπιζῶντες νὰ ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ ὅτι εἶναι νεκροί, παρὰ ν' ἀγωνίζονται κατὰ τρόπον φαιδρὸ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Κατὰ τοῦτο, οἱ μετριοπαθεῖς ὑποστηρικτὲς τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας συνέλαβαν τὸ αὐτὸ τέλος ὡς ἔχον διάρκεια, ὡς εἰσέτι ἐπικείμενον, καὶ συνεπῶς ὡς ἐπιτρέπον στοὺς ἀνθρώπους νὰ προετοιμάζονται γιὰ ἕνα καλύτερο τέλος. Ὅμως, ἡ ἀναγγελία αὐτοῦ τοῦ τέλους πού *διαρκεῖ*, τοῦ ὁποίου ἡ παρατεινόμενη ὑπαρξὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τὸ *καταστήσει ἀντιληπτὸν* ὡς διάρκειαν τετελεσμένην, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ὡς τέτοια παρὰ μόνον ἐὰν ἡ ἱστορία νοηθεῖ ὡς οὐσιαστικῶς τετελεσμένη, κι, ὡς ἐκ τούτου, ὀλοκληρώσιμη πέρ' ἀπὸ τὰ *γεγονότα* ἢ ἐντεῦθεν αὐτῶν, ἐξαντλητικῶς γιὰ τὴν ἴδια. Αὐτὴ ἡ ὀλοκληρωτικὴ σημασία, πού δὲν εἶναι ἀντιλήψιμη, ἀφοῦ κάθε ἀντίληψη, κάθε ἐμπειρία εἶναι ἰδιαίτερη, ἄρα καὶ μερικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπίζεται παρὰ στὸ ἴδιο τὸ ὄν πού εἶναι ὀλοκλήρωση ἐνός καθολικοῦ πνεύματος. Δὲν εἶμαι σίγουρος ὡς πρὸς τὸ κατὰ πόσον ἡ ἱστορία εἶναι ὀλοκλήρωση πού μόνον ἂν τὴν διανοηθῶ ὡς κάτι τὸ ἤδη ὀλοκληρωμένο καθ' ἑαυτὸ ἐντὸς ἐνός καθολικοῦ πνεύματος πλήρως παρόντος στὴν ἀντίληψη πού τὸ ἴδιο ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία. Δὲν μπορῶ συνεπῶς νὰ ἰσχυριστῶ πὼς ἡ ἱστορία ἔχει περατωθεῖ παρὰ μόνον ἀποδίδοντας τὴ συγκεκριμένη αὐτὴν κρίση στὸν συγγραφέα τῆς παράστασης αὐτῆς, τὸν μόνον πού μὲ καθιστᾶ ἀληθινὸν θεατὴ καὶ συγχρόνως πρωταγωνιστὴν αὐτῆς.

Τί θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἕνα τέτοιο πνεῦμα; Δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἕνα γενικὸ ἢ καθολικὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἢ Ἀνθρωπότητα ἢ τὸ προσφιλές στὸν Auguste Comte Μέγα Ὄν, διότι τὸ Ὄν αὐτὸ συνεχῶς θὰ φέρεται πέραν ἑαυτοῦ σύμφωνα πρὸς τὴν πάντοτε δημιουργικὴν ἐνύπαρξή του πρὸς μιὰ ἱστορία πού τελεῖ εἰσέτι ἐν ἐξελίξει. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ καταστῆ διανοητὸν παρὰ μόνον ὡς τὸ ὑπερβατικὸ, τὸ μετὰ-ἱστορικὸ πνεῦμα ἐνός Θεοῦ πού, ὡστόσο, καθίσταται ἱστορία, προσδιορίζοντας τὸ κέντρο αὐτῆς στὴν

Ἐνσάρκωση καὶ κλείνοντας τὸν κύκλο τῆς ἀποκάλυψης τῆς πρώτης Κρίσεως ὅπου ἀναγγέλεται ὡς δημιουργηθεῖσα φύση ἀγαθὴ μέχρι τὴν ἔσχατην Κρίση πού διασώζει τὴν πνευματικὴ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας. Ἡ χριστιανικὴ θεολογία ὑπῆρξε κατεξοχὴν τὸ πλαίσιο τῆς αὐθεντικῆς συζευκτικῆς κατάφασης μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας πρὸς ἓνα τέλος τῆς ἱστορίας. Ὁ Philippe Ariès, ἑξοχος ἱστορικός, ἑξαίρετος τόσο ὡς ἱστορικός τῆς ἱστορίας ὅσο καὶ ὡς φιλόσοφος τῆς ἱστορίας, στὴν ὥραία του Συλλογὴ *Ὁ χρόνος τῆς ἱστορίας*, ἀνακαλύπτει ἀκριβῶς (α) τὴν ἱστορία, (β) τὴν παγκόσμια ἱστορία ὅπως αὐτὴ πραγματικὰ εἶναι, δηλαδὴ ἐνιαίαν, καὶ συνελπῶς τουλάχιστον φιλοσοφοῦσα καθ' ἑαυτὴν καὶ (γ) τὴ φιλοσοφία τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας, καὶ τὶς τρεῖς ἀρχικῶς ἐνοποιημένες, ὡς πρὸς τὴν θεολογικὴ τους φύτρα, κατὰ τὸν χριστιανὸ συγγραφέα τῆς *Πολιτείας τοῦ Θεοῦ*, τὸν Αὐγουστῖνο. Ἀπὸ τὴν διττὴ ταυτότητα: ἱστορία καὶ παγκόσμια ἱστορία· παγκόσμια ἱστορία καὶ ἱστορία περατωμένη, θὰ συγκρατήσω, ἀναμφιβόλως, ἐδῶ μονάχα τὴ δευτέρη φάση, διότι θὰ ἦταν ἄτοπον ἐκ μέρους μου νὰ φανῶ ἐγγίζων τὴν τόσο στέρη ἀρχὴ τῆς σειρᾶς αὐτῆς ὁμιλιῶν ὀφειλόμενην εἰς τὸν Jean Baechler, ἀναφορικὰ μὲ τὴ σύζευξη μεταξὺ παγκόσμιας ἱστορίας καὶ ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν ἀλληλέγγυαν γέννηση τῆς δρώσας συνείδησης τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, συγκεκριμένως νοουμένη ὡς ἱστορίας ὀλισθητικῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας, πού θὰ προσπαθῆσω νὰ ἐξαγάγω τὴν κληρονομιά γιὰ τὴν τετελεσμένη διάνοηση, δηλαδὴ τὴ φιλοσοφικὴ, αὐτοῦ τοῦ τέλους.

Ἴδου ἡ αὐγουστίνεια κληρονομιά, πού μοῦ φαίνεται νὰ ἀπλώνεται σὲ τέσσερα ἐπίπεδα. Πρῶτο ἐπίπεδο: ἡ οἰκουμενικὴ ἀδελφοσύνη περικλειόμενη στὴν οἰκουμενικὴ πατριότητα τοῦ χριστιανικοῦ Θεοῦ οἰκουμενικοποιεῖ ἢ ἐνοποιεῖ χῶρο-χρονικὰ τὴν ἱστορία πέρ' ἀπὸ τὶς ἀποσπασματικὰς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος, ἀκόμη καὶ ὑποκείμενες σὲ αἰτιώδεις σχέσεις. Δεύτερο ἐπίπεδο: ἡ ἐν λόγῳ ἱστορία ὡς μία ἢ καθολικὴ ἐκδιπλώνεται σὲ μίαν πραγμάτωση τελεολογικὴν, ἀφ' ἑαυτῆς προσανατολισμένην πρὸς ἓνα ὕστατο τέλος-τέρμα. Τρίτο ἐπίπεδο: μιὰ ἐσχατολογία τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἐπιτρέπει ἐξίσου νὰ ὀλοκληρωθεῖ αὐτὴ ἢ πραγμάτωση μέσα σὲ ἓνα τέλος-τέρμα τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνει ἀποτελεσματικῶς τὴν ἱστορία, ἐπειδὴ ἡ αἰώνια ζωὴ συμφιλωμένη καὶ ταυτιζόμενη πρὸς ἑαυτὴν, κλείνει τὴν χρονικὴ διαφοροποίησιν ἑαυτοῦ τῆς σὲ μίαν ὁλότητα ὀλοκληρωμένην. Τὰ ἐκλατινισμένα γαλλικά, γιὰ μίαν φορὰ, ἔστω, πιὸ θεωρητικὰ ἀπ' ὅσο τὰ γερμανικά, ταυτίζου ἐν προκειμένῳ μέσα σὲ μίαν εὐτυχὴ ἀμφισημία τὸν σκοπὸ καὶ τὸ πέρασ μὲ τὴ λέξη «τέλος». Τέταρτο ἐπίπεδο: ἀφοῦ πραγματοποιηθεῖ τὸ τέλος ὡς σκοπός, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνθρώπινη γλῶσσα, μετὰ τὸ τέλος ὡς πέρασ τῆς ἱστορίας, ἐντάσσεται ὡς ἐκ τούτου ἐφεξῆς κατὰ τὴν ὑπαρξὴ του σὲ μίαν σχέσιν τουλάχιστον οἰονεῖ ἱστορικὴ, καὶ αὐτὸς ὁ ἱστορικός ἐμποτισμὸς ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τὸ ὅτι τὸ αἰώνιο περιεχόμενό του ἐμφανίζεται ὡσάν νὰ ἦταν ἀφ' ἑαυτοῦ μιὰ ἱστορία, βέβαια ἀμιγῶς πνευματικὴ, τρόπον τινὰ ὑπέρ-ἱστορικὴ ἢ αἰώνια. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Αὐγουστῖνος θεωρεῖ τὴν ἑβδομὴ καὶ τελευταίαν ἡμέρα τῆς μεγάλης ἱστορικῆς ἑβδομάδας, ἡμέραν ἀναπαύσεως τῆς Κρίσεως ἢ τῆς θείας ἀποφάσεως, ἐκβάλλουσαν μιᾶς διόδου πού μόνον διόδος δὲν εἶναι πλέον, ἀφοῦ ἡ ἑβδομὴ αὐτὴ ἡμέρα «στερεῖται ἐσπέρας», σὲ μίαν ὄγδοον ἡμέρα, τὴν ἡμέρα τῆς μακαριότητος τῆς ψυχῆς πού ἐπανευρίσκει τὸ ἀναστηθὲν τῆς σώμα, ὄγδοον ἡμέρα πού, ὅπως κάθε ἡμέρα, ἐξακολουθεῖ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ πού ὡς ἡμέρα ὄγδοη, ἡμέρα ἐπόμενη τῆς ἱστορικῆς ἑβδομάδας τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν, ὡς «ἡμέρα αἰώνια», δὲν εἶναι πλέον ἢ ἱστορία καθ' ἑαυτὴν, ὡς ἱστορία περατωμένη. Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας εἶναι πραγματικόν, περατώνει πραγματικὰ τὴν ἱστορία ὡστόσο ἐπειδὴ, «τέλος ἀτελεύτητο», κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, ἀνοίγεται πρὸς, καὶ συγκεκριμένα, ἐντὸς τῆς αἰώνιας ζωῆς πού, γιὰ ἓνα ὄν πεπερασμένο, εἶναι καὶ αὐτὴ ἓνα γίνεσθαι, μιὰ «ἱστορία» μεταμορφωμένη, ἀπείρως μετά-ἱστορικὴ. Τὸ παράδοξο αὐτὸ τέλος, καθὼς καὶ ἡ ὁλότης, ἡ τελικότης καὶ ἡ ἐνότης ἢ οἰκουμενικότης τῆς ἱστορίας, θὰ καταστοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐκλαϊκευμένης ἐξορθολογήσεως πού ἐπιχειρήθηκε ἀπ' ὅλες τὶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

Ἡ φιλοσοφική ἐκλογίκευση τῆς αὐγουστίνειας διαβεβαίωσης -ἐπαναλαμβανόμενης, ἄλλωστε, μετ' εὐλαβείας, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὸν ἀββᾶ De Flore- τοῦ ἀτελεύτητου τέλους τῆς ἱστορίας, ὅπου συνοψίζεται ὁλόκληρη ἡ κληρονομιά τῆς πρώτης θεολογίας τῆς ἱστορίας, θὰ ἀποδεσμεύσει αὐτὴν τὴν ἰδέα τοῦ τέλους, ὡς πρὸς τὸ καταστατικὸν τῆς ἀπὸ τὸν ἀρχικό της δεσμὸ πρὸς τὴν ἰδέα ἑνὸς τέλους, ἀφ' ἑνός, φυσικοῦ (ὑπό-ἱστορικοῦ), ἀφ' ἑτέρου, ὑπερφυσικοῦ (ὑπέρ-ἱστορικοῦ), τοῦ καθ' ἑαυτὸν κόσμου ἢ τοῦ καθ' ἑαυτὸν ἐγκόσμιου χρόνου. Καί, ὡς ἐκ τούτου, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐκλογίκευση θ' ἀναγάγει τὸ περιεχόμενο παρόμοιου τέλους τῆς ἱστορίας, δηλαδή μίας περατωμένης ὁλοκληρώσεως ἀμιγῶς ἱστορικής, ἀποκλειστικά στὴν ἐμμενὴ πράξη τῆς ἀνθρωπότητας, μὲ τὴν τελευταία νὰ λαμβάνεται κατὰ τὴν οὐσία τῆς ἐμπειρικά ἐκδηλούμενη καὶ φιλοσοφικῶς ἐκφραζόμενη, ἄρα ἔλλογην ἢ ὀρθολογικήν. Ὡστόσο, (κι ἐδῶ βρίσκεται τὸ σημαντικό γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει) ἡ φιλοσοφική ἐπανακατάκτηση τῆς θεολογικό-θρησκευτικῆς κατάφασης τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ὁλοκληρώνεται σὲ μίαν κεφαλαιώδη καινοτομία τῆς ἐπαναλήψεώς της.

Ἡ προαναφερθεῖσα φιλοσοφική κατάκτηση καταλήγει πράγματι στὴν ἔνωση, μέσω τοῦ λόγου, τῆς ἱστορίας πού λέγεται πῶς ἔχει κάποιο τέλος καὶ τῆς δηλώσεως: «παρών!». Καθ' ὅσον λεγόμενο παρόμοιο «παρών!» δὲν εἶναι δυνατόν, καὶ γιὰ τὸν φιλόσοφο πού τὸ ὑποστηρίζει, νὰ δικαιολογεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ μὲ τὴ διαβεβαίωση πῶς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας εἶναι ἤδη παρόν. Ἡ παρούσα κατάφαση τοῦ παρόντος τέλους τῆς ἱστορίας προετοιμάζεται, βεβαίως, ὅπως κάθε τι τὸ νεώτερο, ἀπὸ τὸν Κάντ, ἐκεῖνος ὁμῶς ὁ φιλόσοφος δὲν ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ τὸ τέλος ἐξ ἀντικειμένου, κατὰ τὴν ἀμιγῶς ἱστορικήν του πραγματικότητα. Μονάχα ὁ Hegel τολμᾷ νὰ τὸ πράξει καὶ τὸ πράττει, κατὰ τὴν γνώμη μου, ξεκάθαρα. Ἡ λακωνικότητα τῆς ἀναμφίλεκτης διαβεβαίωσεώς του γίνεται ἐξόχως καταληπτή, ἀφοῦ ἅπας ὁ ἐγγελιανὸς λόγος ὁλοκληρώνεται δίχως ἀντιφάσεις, κατ' ἀνάγκην μὲ τὴν διαβεβαίωση αὐτὴν. Ἡ διαβεβαίωση αὐτὴ θὰ ἀναπαραχθεῖ, ἐπαναληπτικῶς, ἂν καὶ μὲ τρόπο ταλαντευτικόν, προβληματικόν, ἀκόμη καὶ ἀμφίσημον, ἀπὸ τὸν Marx, ὁ ὁποῖος τὴν τοποθετεῖ, πράγματι, στὸ πλαίσιο μᾶς ἀντί-τελεολογικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας. Ἐπομένως ὁ πρῶτος στοχασμὸς πού θὰ μᾶς δείξει τὸν δρόμο ἀνήκει, πράγματι, στὴν ἐγγελιανὴ θεματικὴ περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ὡς πραγματικοῦ τέλους, ὅπερ καὶ συνιστᾷ ὁ,τι τὸ πιὸ ἐπαναστατικόν. Κατὰ συνέπειαν, τὸ ἐρώτημα μετατρέπεται ὡς ἐξῆς: μὲ ποιὸν ἔλλογο τρόπο εἶναι δυνατόν νὰ διανοηθεῖ κανεὶς, μέσω τοῦ Hegel, τὴν πρόταση πῶς τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τοποθετεῖται στὸ σήμερα;

*
* *

Ἄς διανοηθοῦμε λοιπὸν ἐγγελιανὰ γιὰ λίγο. Ἀρχικά μὲ τὴ συντροφιά δυὸ ἐγγελιανῶν πού ἐπανεφέρον τὸ θέμα στὴν ἡμερήσια διάταξη, ἀμφοτέρων ἐξίσου ψευδοεγγελιανῶν, παρ' ὅτι ὁ ἕτερος ἐξ αὐτῶν εἶναι μεγαλοφυής. Ἐπειτα θὰ ἀκούσουμε τὸν ἀληθινὸ ἐγγελιανό.

Ὁ Kojève καὶ ὁ Fukuyama – ὁ ὁποῖος αὐτοαποκαλεῖται ὀπαδὸς τοῦ Kojève – ἐμφανίζονται ὡς δυὸ ἐγγελιανοί: ἡ διαβεβαίωση καὶ τῶν δυὸ ὅτι ἡ ἱστορία, ἐκάτερος στὸ παρόν στὸ ὁποῖον ἀντιστοιχῶς (τὰ μέσα του εἰκοστοῦ αἰῶνα ὁ πρῶτος, τὰ τέλη του ὁ δεύτερος) ἔχει περατωθεῖ στηρίζεται πράγματι σὲ μίαν ὀρθολογικὴν ἐκτίμηση δανεισμένη ἀπὸ τὸν Hegel. Ὁρθολογικὴ ἐκτίμηση: δὲν μπορούμε, πράγματι, νὰ μεταβοῦμε ἀπὸ μίαν ἀπλή διαπίστωση, θεωρούμενη ὡς πραγματικήν, ἄρα τυχαίαν, ὅτι ὁ σύγχρονος κόσμος ἔχει ἔτσι ἢ ἄλλοιῶς, στὴν κρίση ὅτι ἔχει τελεσιδικῶς ἔτσι, παρὰ μέσω ἑνὸς συλλογισμοῦ ἀποδεικνύοντος ὅτι, ἅπαξ δημιουργηθεῖς, καί, ἐπομένως, ὀριστικός, ὁ κόσμος αὐτὸς ταυτίζεται πρὸς ὁ,τι ἔχει ἐξ ἀρχῆς ἀποδειχθεῖ ὡς οὐσιῶδες γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὁρθολογικὴ

εκτίμηση *έγελιανίζουσα*: ο Κοζένε και ο Fukuyama απολυτοποιούν ως ανθρώπινη εκδήλωση την ανθρωπολογική, ή άλλως την ανθρωπογόνο, της μεγάλης θεολογικό-όντολογικής εξισώσεως του Hegel περί της υποστάσεως και της υποκειμενικότητας, του οίκουμενικού Είναι και του ατομικού Έγώ, εξισώσεως που συνθέτει την απόλυτη ζωή. Παρόμοιαν ανθρωπολογική εκδήλωση του απόλυτου συνιστά την πανανθρώπινη αναγνώριση της ατομικής ιδιοτυπίας: κάθε Έγώ αναγνωρίζει το "Όλον (των άλλων) που το αναγνωρίζει και τοῦτο, μέσα στην τέλεια ικανοποίηση. Ἡ εκπνευματώνουσα επιθυμία της αναγνώρισεως αὐτῆς, μίαν ἱστορία, ἀντιθέτως, περατωμένην ὅταν ἡ ἴδια ἔχει ικανοποιηθεῖ. Ἴδου λοιπόν τί πραγματοποιεῖ τὸ δικό τους «σήμερα», τόσο γιὰ τὸν Fukuyama ὅσο καὶ γιὰ τὸν Κοζένε, ἕνα «σήμερα» που δὲν χαρακτηρίζουν ὡστόσο καθ' ὅμοιον τρόπον ὡς τὸ τωρινὸ ἀτελεύτητο τέλος τῆς ἱστορίας.

Γιὰ τὸν Κοζένε, τὸ «σήμερα» διατελεῖ, ὡς πρὸς τὸ αὐθεντικό του εἶναι που ὑποβόσκει σὲ κάθε του ἔκφανση, ἡ ὀριστική σταθεροποίηση τῆς ἱστορίας σ' ἕνα Κράτος ὁμοιογενές (προϊόν τῆς ἐπαναστατικῆς εξισώσεως) καὶ παγκόσμιο (νοούμενο στὸ πλαίσιο τῆς ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας). Τὸ Κράτος αὐτὸ τῆς παγκόσμιας αναγνώρισης τῶν ἀτόμων εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖον ἐκδιπλώνει ἡ πραγματικότης, τόσο καπιταλιστικὴ ὅσο καὶ σοσιαλιστικὴ. Τὸ καπιταλιστικὸ Κράτος εἶναι ἕνα Κράτος ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ σοσιαλιστικοῦ, κατὰ τὸν μεγαλοφυῆ αὐτόν, πλὴν ἀλλοιοῦντα τὴν ἱστορία τοῦ στοχασμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀρέσκειται στὸ ν' ἀνακαλύπτει ἤδη τὸν Marx στὸ ἔργο τοῦ Hegel· ὁ Κοζένε πρέπει, ἀναμφίβολα, νὰ εἶχε κακῶς ἐννοήσει ὅτι τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ τὸ ἀδίκημα τῆς κατασκοπίας πρὸς ὄφελος τῆς ΕΣΣΡ: τὸ νὰ κατασκοπεύεις γιὰ ὄφελος δικό σου δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι ἕνα παιχνίδι! Καὶ εἶναι ἀλήθεια πῶς, μὲ τὴν καθ' ἑαυτὴν πολιτικὴ τῆς ἀπαξ διαπαντός συμφιλίωσεως δὲν ὑπάρχει πιά διακύβευμα οὔτε πραγματικὸ ἐνδιαφέρον (ἡ ἀναγκαῖα ἀσκησιὴ τῆς δὲν θὰ ἦταν παρὰ μία χάριν παιδιᾶς διέγερση), ὁ ἀτελεύτητος χρόνος διανοιγόμενος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας δὲν μπορεῖ νὰ πληρωθεῖ παρὰ μόνο ἀπὸ ἕναν αἰσθητισμὸ που ἀναζητεῖ φορμαλιστικὲς καινοτομίες, ὅπως εἶναι ὁ σνομπισμὸς κατὰ τὸν γιαιωνέζικο τρόπο που σαγήνευε τὸν Κοζένε. Θὰ πρέπει ὁμως νὰ λεχθεῖ κατὰ τοῦ Κοζένε, ὅτι παρόμοια ἀτελεύτητη παιδιὰ, δίχως πραγματικὴν ἐνεργητικότητα ἢ παθητικότητα, ὑπεραντιφάσκει πρὸς ἐνεργὸν ἢ ἀρνητικὴν οὐσία που ἀποδόθηκε ἀρχικὰ στὸν ἄνθρωπον, ὥστε νὰ τὸν ικανοποιήσει πραγματικά, κ' ἐπὶ πλέον, ὅτι ἡ συγκεκριμένη θέση τοῦ Κοζένε, ἔτσι ἀντιφατικὴ ὅπως παρουσιάζεται, προϋποθέτει ἕνα πολιτικὸ σήμερα τοῦ ὁποῖου ἡ δῆθεν ὀριστικὴ συμφιλίωση εἶχε ἀνατραπεῖ, στὰ 1989, ἀπὸ τὸ δυτικίζον πολιτικὸ σήμερα κυρίως τὴν Ἀνατολή.

Ὁ σοβαρὸς Fukuyama, οὐδόλως ὑπερβολικὰ σνόμπ, ἠδύνατο πλέον νὰ ἐμφανιστεῖ ἐπὶ σκηνῆς.

Ὁ ἴδιος, ἂν καὶ φαίνεται νὰ μὴν ἔχει πολυδιαβάσει τὸν Hegel, τουλάχιστον τὸν διακρίνει ἀπὸ τὸν Marx. Ὅμως τὸ ἀνέκκλητο σήμερα, σαφῶς ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν θεωρητικὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ Κοζένε καὶ ἀμεσώτερα προσηλωμένο στὴν ἐμπειρικὴν ὑπαρξὴ τοῦ παρόντος κόσμου, τὸ ζωγραφεῖ στὸ ἔργο *Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας καὶ ὁ τελευταῖος ἄνθρωπος*, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστα ἐγελιανό· διότι πρόκειται γιὰ τὸ σήμερα μᾶς γενικῆς ἐξελισσόμενης πραγμάτωσης, ἀπολύτως ικανοποιητικῆς, τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας μὲ κοινωνικὸ ἔρεισμα, ἀρχικῶς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ-τεχνικὴ ὀρθολογικότητα, σὲ πείσμα τοῦ ἐθνικισμοῦ πρὸς τὸν ὁποῖον ὑποτίθεται πῶς, φυσιολογικά, θὰ παρεξέκλινε ἀπὸ τὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι. Καὶ ὁ Fukuyama, κατὰ βάθος ἐλάχιστα φουκουγιαμικός, ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος, στὰ ὄρια τοῦ ὀρθολογικοῦ φιλοσοφικοῦ ὑποβάθρου τῆς καταφάσεώς του περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας, εὐαίσθητος, ὁ ἴδιος στὴν ἀναπόδραστη διαπίστωση τῆς ἐμπειρικῆς ἀβεβαιότητος τοῦ περιεχομένου τῆς θέσεώς του. Μία παρόμοιαν ἀβεβαιότητα, πρωτίστως ἀντικειμενικὴν ὡς διάφωνον μεταξὺ κόσμου πραγματικοῦ καὶ

κόσμου υποτιθέμενου, ανέλυσε ο Emmanuel Le Roy Ladurie στην περιπαθή του εισήγηση, ακριβώς για «Το τέλος της Ιστορίας», στην Ήμερίδα με θέμα «Ο μελλογέννητος κόσμος». Ο Fukuyama όμολογεί την αντικειμενική αυτήν άβεβαιότητα, όπως και την υποκειμενική άβεβαιότητα ενός παρόμοιου τέλους της Ιστορίας διαρκούντος μέσα στην πλήξη και στην έλλειψη ίκανοποίησεως που συναισθάνεται ο ίδιος, σε σημείο ώστε ν' αναιρέσει ολόκληρο το πόνημά του στις τελευταίες σελίδες του, διερωτώμενος εάν ή απογοητευμένη ανθρωπότης δέν θα ξεκινούσε για ένα νέο ταξίδι μέσα στην Ιστορία. – Άς αφήσωμε λοιπόν κατά μέρος αυτό το διανόημα περί του τέλους της Ιστορίας που, καθώς κι εκείνο του Kojève, έχει απορριφθεί και έφ' έαυτής και από την σημερινή πραγματικότητα, και άς αναστοχαστούμε το άλλο διανόημα που άμφοτεροι επικαλούνται και το όποιον τά καταρρίπτει εκ προοιμίου, το διανόημα εκείνο του πραγματικού έγγελιανού, τή σκέψη του ίδιου του Hegel.

Ή διαβεβαίωση του Hegel περί του παρόντος τέλους της Ιστορίας άποτελεί συμπαγές μέρος του λόγου του περί συγκεκριμένης έννοιοποιημένης χριστιανικής θεολογίας, (ό Hegel είναι, θ' άποτολμούσα νά πώ, ένας έγγελιανός της δεξιάς, ποιās δεξιάς όμως!), και όχι άπλώς της συγκεκριμένης ανθρωπολογικής στιγμής του λόγου αυτού, ενός λόγου του όποίου ή συστηματικότης δέν είχε ποτέ άλλοτε διαταραχθεί όσο στις μέρες μας. Ή διαβεβαίωση αυτή συμπτυκνώνει τά ακόλουθα κεφαλαιώδη σημεία του έγγελιανού λόγου:

(i) Ή Ιστορία, και, συνεπώς το τέλος της, είναι ουσιαστικά πολιτικό-κρατική.

(ii) Όλοκληρώνεται υπό μίαν όριστική μορφή, της όποιās τά συστατικά είναι: έν πρώτοις, ό όρθολογικός δεσμός μεταξύ του θρησκευτικού και του κοινωνικό-κρατικού ύστερα (κι αυτό που άπουσιάζει χαρακτηριστικά από τόν Kojève και τόν Fukuyama) ό όρθολογικός δεσμός μεταξύ του Κράτους και της κοινωνίας: ή ισχύς του Κράτους έπιτρέπει έναν κοινωνικό-οικονομικό δυναμισμό του όποίου ώστόσο ό θεμελιώδης φιλελευθερισμός μεριμνά για την άπαραίτητην άλληλεγγύη, προσωποποιούσαν πολιτικήν συνείδηση έπικυρωμένην μέσω θεσμών που περιορίζουν την αναγκαία τεχνο-γραφειοκρατία χάρη στη μοναρχικήν έξουσία, έκφραση μοναρχικήν της προεδρικής, και στην αυτό-διαχειριστικήν συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων τέλος, κυριαρχία των Κρατών-έθνων στο πλαίσιο του διεθνούς και κοσμοπολίτικο-άνθρωπιστικού δικαίου.

(iii) Το Κράτος, αυτή ή καθολική πραγματικότης, μονάχα αυτό δύναται νά διασφαλίσει, λόγω της ύποδειγματικής του δυνάμεως, την αναπτυσσόμενην ύπαρξη, και στη νόηση και στην πραγματικότητα, άλλων τρόπων καθολικοποίησης του πνεύματος. Κάθε τι πραγματοποιείται μέσω του Κράτους, έστω και δίχως αυτό, άκόμη και κατ' αυτού. Ή υπέρτατη πράξη του «έπίγειου θεού» που είναι το Κράτος, συνίσταται, άκόμη και για το ίδιο, στο νά γνωρίζει νά θυσιάζεται λιγότερο παθητικά είπωμένο: στο νά περιορίζεται, πολύ πέρα από κάθε κρατισμόν που προδίδει άδυναμیان. Κατά ταύτα, το όρθολογικό έγγελιανό Κράτος έπιτρέπει νά εκδιπλωθεί έντός του μιά ζωή υπό-κρατική, από την οίκονομία ως τόν πολιτισμό, και μιά ζωή υπέρ-κρατική, από τόν πολιτισμό μέχρι τή θρησκεία και τή φιλοσοφία.

Τέλος, και στο σημείο αυτό θα έπιμείνω κάπως άφοϋ αυτό ακριβώς είναι το θέμα μας.

(iv) το πραγματικό τέλος της παγκόσμιας Ιστορίας είναι το τέλος της Ιστορίας του καθολικού, και ουσιαστικά, της πολυχλιετούς και έπίπονης έπινοήσεως των άληθινών καθολικών δομών της πολιτικής ύπάρξεως ή εκείνου που ό Hegel όνομάζει δικαίωμα έν γένει των δομών, θα άποτολμήσω νά πώ, που άπαξ ανακαλύφθηκαν δέν άπομένει παρά νά εφαρμοστοϋν πανταχοϋ, πράγμα που, άργά ή γρήγορα, θα συμβή. Το κατ' έξοχήν Ιστορικό καθήκον της πνευματικής αυτοκατακτήσεως του πνεύματος έχει τελειώσει: κανένας θεμελιώδης και άληθινά νέος προκαθορισμός του κοινωνικό-οικονομικό-δικαστικό-πολιτικού πνεύματος δέν μπορεί πιά νά προκύψει. Βεβαίως, ή ιδιαίτερη έμπειρική πραγ-

μάτωση, ἐδῶ κι ἐκεῖ, τῆς κληρονομιάς τῆς παγκόσμιας πολιτικῆς ἱστορίας συνεχίζεται μέσω πάντα πιθανῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν ἐθνικῶν Κρατῶν, ἀκόμη καί τῶν πιό αὐθεντικά ἐγελιανῶν, μέσ' ἀπό δυσχέρειες πού πάντοτε ἐμπλέκουν συμφέρον, δράση καί πολιτική τέχνη ὄλων τῶν ἀτόμων· τὸ οὐσιῶδες, στὸν τομέα αὐτόν, ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ. Τὸ ἀπόλυτο ἐνδιαφέρον τοῦ πνεύματος βρίσκεται ἐφεξῆς ἀλλαχοῦ, ἐκεῖ ὅπου ἡ γνώση τῶν μὴ-ἐξαντικειμενίσμων δομῶν, οἱ ὁποῖες ὁμῶς νοοῦνται κατὰ τὸν οὐσιαστικῶς ὑποκειμενικόν τους χαρακτήρα ὡς ἀναπαραστάσεις (θρησκευτικές) ἢ ὡς ἔννοιες (φιλοσοφικές) ἔστω, ἐντελῶς προσδιορισμένες, τοῦ ἀπολύτου πνεύματος, ἡ γνώση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ παρά μόνον μὲ μίαν πνευματικὴ πράξη συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενη καί ἐπανεφευρισκόμενη κατὰ τὴν πεπερασμένην τῆς ἄσκηση. Ὁ χρόνος μετὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας δραστηριοποιεῖται, πέραν τοῦ αἰσθητισμοῦ τοῦ Κοζένε καί τῆς ἀνίας τοῦ Fukuyama, ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον, ἐφεξῆς ὑποταγμένο, πλὴν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ πολιτικοῦ καί ἀπὸ τὸ θεμελιῶδες ἐνδιαφέρον, ἐφεξῆς ἀντικειμενικῶς ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ζωὴ τοῦ πνεύματος. Αὐτὸ εἶναι τὸ σήμερα τοῦ Hegel. Ἄραγε αὐτὸ εἶναι καί τὸ δικό μας σήμερα;

*
* *

Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καί τὸ δικό μας σήμερα, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον προπορεύεται τῆς ἐποχῆς του. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο, δικαιολογημένα, ὁ νεαρὸς Μάρξ ἀσκοῦσε κριτικὴ στὸ Κράτος, ἄδικα, κατὰ ἐκείνον, ἀποκλειστικῶς ἀστικό, κατὰ τὴν ἐγελιανὴ του ἐξιδανίκευση, κι ὄχι κατὰ τὴν ἀνεκπλήρωτην ἀκόμη πραγμάτωσή του. Ἐνα παρόμοιο σήμερα θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ καί στίς ἡμέρες μας ἀκόμη ἰσχυρότερα ὡς τὸ ἀληθινό, ἀφοῦ ἡ εὐτυχῆς κατάληξή του συνέβαλε στὸ νὰ ἐπαληθευτεῖ μὲ τὸν θρίαμβό του ἐπὶ τῆς μακρᾶς κι ἐπίμονης παρενθέσεως τῆς μαρξιστικῆς ἀρνήσεως. Ἡ ἐπιβεβαίωσή του ὡς πραγματικοῦ τέλους τῆς ἱστορίας ἰσχυροποιεῖται ὡς ἐκ τοῦ ὅτι, παρ' ὄλη τὴν ἐντεινόμενη ἐπιτάχυνση τοῦ ἐπιστημονικό-τεχνικοῦ, λ.χ., γίγνεσθαι, τὸ θεμελιῶδες πολιτικό του περιεχόμενο θὰ μπορούσε νὰ παραμείνει ἀπαράλλαχτο γιὰ περίπου δυὸ αἰῶνες. Τὸ σήμερα τοῦ Hegel θὰ μπορούσε λοιπὸν κάλλιστα νὰ εἶναι τὸ ἰδικό μας σήμερα. Ὅμως, ἐν τέλει, εἶναι;

Ἐναπόκειται στὸν καθένα νὰ τὸ κρίνει, ἀντιπαραβάλλοντας, τὸ πραγματικό μας παρὸν πρὸς τὸ ἀπείρως ὑπερβολικὰ σχηματικὸ σχεδίασμα τοῦ ἔλλογου ἐγελιανοῦ Κράτους, πού μόλις πρότεινα. Πιστεύω πὼς μπορούμε νὰ ἀπαντήσωμε καταφατικά. Προσθέτοντας μάλιστα ὅτι ὁ κόσμος μας, πού φαίνεται νὰ ἐγελιανίζει ἀσυναισθήτως, εὐρίσκεται ἀκόμη συχνὰ ἐντεῦθεν ἐκείνου τὸ ὅποῖον δύναται, λ.χ., ἀναφορικῶς πρὸς τὴ διάρθρωση τοῦ οἰκονομικό-κοινωνικό-πολιτισμικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ πεδίου, νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἕνας ἀκόμη στόχος πού μένει νὰ ὑλοποιήσουμε. Ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, ὁ ἐγελιανισμὸς φαίνεται συνελπῶς πὼς μπορεῖ νὰ διαφωτίσει μὲ τρόπο γόνιμον ὡς πρὸς τὸν ἑαυτὸ τῆς τὴν ἐποχὴ μας. Κι αὐτὸ δὲν ἰσχύει μονάχα ὡς πρὸς τοὺς ἀντικειμενικοὺς προκαθορισμοὺς τοῦ κοινωνικό-πολιτικοῦ βίου· τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μοιάζει, συχνὰ, στὰ πιό προηγμένα ἔθνη, νὰ εἶναι ἀποδεσμευμένο, ὡς πρὸς τίς κυριότερες μέριμνές του, ἀπὸ τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα, λησμονώντας μονάχα πὼς ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἀποδέσμευση προϋποθέτει τὴν ἀπὸ κοινοῦ συστράτευση, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ διατήρηση τῆς πραγματικῆς καταστάσεως ὁλόκληρου τοῦ ὑπέρ-πολιτικοῦ βίου. Ὑπάρχουν, σαφῶς, σημαντικὲς προκλήσεις ἐκπορευόμενες, κατὰ τὸν ἐγελιανισμό, ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα τῆς δημιουργίας μιᾶς πολιτικῆς Εὐρώπης, καί ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἐλεγχθεῖ πολιτικῶς ἡ ἀρνητικότης τῆς κοινωνικό-οἰκονομικό-πολιτισμικῆς παγκοσμιοποιήσεως, δὲν μοῦ φαίνεται, ὁμῶς, καθόλου βέβαιο πὼς θὰ διαψευσθεῖ ἀπὸ τὰ γεγονότα, καί στὴν μία καί στὴν ἄλλη περίπτωση, ἡ ἐγελιανὴ

απόρριψη οποιουδήποτε ολοκληρώματος τῶν Κρατῶν-ἔθνῶν σέ ἓνα ἰσχυρό πολιτικό μόρφωμα, πρὸς τὸ παρὸν ἡπειρωτικό καί, *a fortiori*, παγκόσμιο.

Φυσικά, ἡ πολιτική διαχείριση τοῦ ἐμπειρικοῦ γίγνεσθαι στὸν κόσμο, ὡς μεταλλασσόμενου, μπορεῖ νὰ συναντήσει, μέσα στὸν ὑπερβολικό ἀναβρασμό τῆς ἐποχῆς, καταστάσεις πού κανεῖς, ἐδῶ καὶ δυὸ αἰῶνες, δὲν ἦταν σέ θέση νὰ προφητεύσει, καὶ πού μποροῦν νὰ αἰφνιδιάσουν τὴ διαχείριση αὐτή, σέ βαθμὸν πού νὰ τὴν προτρέψουν σέ τροποποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς πού κληρονόμησε ἀπὸ μιὰν ἱστορία πού δὲν θὰ μπορούσαμε πλέον ν' ἀποκαλέσωμε περατωμένη. Ἔτσι, στίς ἡμέρες μας, ἡ τρομοκρατία, πού ἐπίσης παγκοσμιοποιεῖται, προκαλεῖ ἀντιδράσεις σέ γεγονότα πού δὲν εἶναι τρομοκρατικά μὲ τὴν αὐστηρή σημασία τοῦ ὄρου, δηλαδή πρωτότυπες συμπεκνώσεις θετικῶν διαδικασιῶν, ἐποικοδομητικές, ἀλλὰ «χτυπήματα» πού διαρρηγνύουν καὶ ἀποσταθεροποιοῦν τὸ ἱστορικό γίγνεσθαι, προκαλώντας μὲ τὴν ἀρνητικότητά των ἀνταποδόσεις ἐξίσου ἀρνητικές, χαρακτηρισ μᾶλλον ἀστυνομικοῦ παρά πολιτικοῦ. Μιὰ παρόμοια μηδενιστική ἐμπλοκή, ἓνα εἶδος διμεροῦς «νατουραλιστικῆς ἐρμηνείας» τῆς ἱστορίας («ἰσλαμικός κεραυνός» καὶ ἀμερικανική «καταιγίδα τῆς ἐρήμου») πού δὲν εἶναι μόνο μεταφορική, πού ὁμως ἀδυνατεῖ νὰ ἐξομοιώσει ὡς πρὸς τ' ἀποτελέσματά της τὴν πνευματικὴ δύναμη τῶν σπουδαίων θετικῶν αἰτίων, ἐφεξῆς ἀπόντων, πού διεῖπον τὸν πολιτικό βίον κατὰ τὴν ἀληθῶς ἱστορική ἐποχὴ ὅπου δημιουργοῦσε τίς οὐσιαστικὲς οἰκουμενικὲς τῆς δομές. Συνελόντι εἶπειν, ἡ πολιτικὴ κληρονομιά τῆς ἱστορίας δὲν μοῦ φαίνεται σήμερα νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, δηλαδή στοιχειωδῶς.

Κι ὁμως! Ἡ πολιτικὴ πράξη ἐμφανίζεται στίς ἡμέρες μας νὰ ἐπιβάλλει ἓναν στόχο ὄχι κυριολεκτικῶς πολιτικόν, γιὰ τὴν ἀκρίβεια παρά-πολιτικό, σαφῶς πρωτόγνωρον κατὰ τὴν διάστασή του, πού μόνο ἐκεῖνη μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀναλάβει ἀπ' εὐθείας (κατ' ἀντίθεσιν, λ.χ., πρὸς τὴν κοινωνικό-οἰκονομικῆς τῆς εὐθύνη), ἔτσι ὥστε ἡ ἱστορία ὡς ἱστορία οὐσιαστικῶς πολιτικὴ θὰ μπορούσε, ὅπως φαίνεται, νὰ ἐπαναπροσδιορισθεῖ μὲ τὴν ἀξίωση μιᾶς ἀπ' ἐαυτῆς ἐπαναευρεθείσης δημιουργικότητος καὶ μὲ τὴν ἀναγέννηση ἑνὸς μείζονος ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ἑαυτό της. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς δὲν ἀφορᾷ πιά στὴν αὐστηρῶς ἱστορικὴν ἀμεση σχέση τῶν ἀνθρώπων ἀναμεταξύ των, ἀλλὰ στὴν πρωτογενῆ τους σχέση πρὸς τὴ φύση.

Ἡ πολιτικὴ, κατ' ἀρχάς πολιτικὴ (ὡς ἐκ τοῦ σκοποῦ της), τῆς παρωχημένης ἱστορίας κατῶρθωσε νὰ ἐκδιπλωθεῖ ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς στέρερης σχέσης, πού κατὰ βάθος, κανένα οὐσιαστικὸ πρόβλημα δὲν ἀποτελεῖ, πρὸς μιὰν φύση ἀνθιστάμενη βέβαια κατὰ τὴν γενικὴ τῆς παθητικότητα, πλὴν ἐλέγξιμη καὶ κατακτήσιμη. Ὡστόσο, ἡ βιομηχανικὴ κυρίως ἐκμετάλλευσή της ὁδήγησε, κατὰ τὴν ἐποχὴ μας, στὸ ν' ἀνακύψει τὸ σοβαρὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα, τοῦ ὁποίου οἱ οἰκολόγοι δὲν μοῦ φαίνονται νὰ ἔχουν ἀναμετρήσει ὀλόκληρη τὴ σοβαρότητα. Δίχως νὰ ἀναφερθοῦμε σ' ἄλλους κινδύνους, λ.χ. τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας, ἡ τυφλὴ καὶ ἀσύνητη δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων προκάλεσε τὴν ἀπειλὴ τῆς πλανητικῆς σπάνιος τῶν προσβάσιμων ἐνεργειακῶν ἀποθεμάτων καθὼς καὶ τὴν ὑποβάθμιση τῆς βιοσφαίρας, καί, μέσω αὐτῶν, μιᾶς φύσης πού κατέστη ἐχθρική· ἡ φύση αὐτὴ θὰ μπορούσε ἐξ ἄλλου ν' ἀποδειχθεῖ ἐπίσης ἐχθρική ἀποτρέποντας τίς ἀνθρώπινες παρεμβάσεις, οἱ ὁποῖες προκαλοῦν δέος· στὴν βιοθηκὴ, ἐπὶ ἑνὸς εἶδους ἐστερημένου ἀπὸ τίς λεπτὲς ἐξισορροπήσεις πού διέπουν τὴν ἀνθρώπινην ιδιότητά του. Οἱ προκλήσεις αὐτὲς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισπεύσουν τὴν ἀφύπνιση τῆς φύσης, φεῦ, βραχυπρόθεσμη, πλὴν φυσικῶς ἀναγκαία, στὸ βιασμό της, ἀφύπνιση ἰσχύος ἀσύγκριτης πρὸς ὅλη τὴν τεχνητὴ ἰσχὴν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Hegel, (τὸν ἀναφέρω γιὰ τελευταία φορά) κι ὁ ὁποῖος ὑπενθυμίζει πῶς «ὁ Οὐρανὸς καὶ ἡ Γῆ θὰ παρέλθουν» (καὶ προπάντων ὡς ἀνθρωπίνως βιώσιμοι) διακρίνει στὴν Γῆ τὸ στοιχειῶδες ζῶν, τὸ πρωτόγονο καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπειλητικό, ἀπλῶς ἐν ὑπνώσει, τοῦ ὁποίου ὁμως ἡ μετεωρολογικὴ ἀγρύπνια τῆς ἐπιφανείας εἶναι ἤδη δυνατόν νὰ ἐκραγεῖ ἀπ' ἐαυτῆς: τὸ «μεγάλον χημεῖο τῆς φύσης» πού εἶναι γιὰ τὸν Hegel ἡ μετεωρο-

λογική διαδικασία μπορεί κάλλιστα ν' αποβεί ή μοίρα ολόκληρης ανθρώπινης χημείας. Τοιουτοτρόπως, μετά την μεταφορική ιστορία της φύσεως και των καταστροφών της και κατόπιν της κατασιγάσεώς της εμφανίζεται ή άμιγής ιστορική ιστορία του πνεύματος που υπερβαίνει τις κρίσεις της εντός μιᾶς φύσεως υποβαθμισμένης στον ρόλο του άπλου περιγυρού της, ή ενός κοινού σκηνοῦ της, ἰδοὺ λοιπὸν ἐνδεχομένως (καὶ τὸ νὰ λεχθεῖ δὲν περιπίπτει κατ' ἀνάγκην στὴ μυθολογία) ή ὥρα της ἐπιθετικῆς ἐπανόδου της φύσεως καὶ της γεωγραφίας στο ἐπίκεντρο της ἱστορίας.

Ἡ ἐπανάκαμψή τους, ὡς ἐνὸς ὁμῶς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστῆς της ἱστορίας, ἐνὸς πρωταγωνιστοῦ που ἀναπόφευκτα στο μέλλον θὰ ἀναδειχθεῖ σὲ κορυφαῖον, καὶ τοῦ ὁποῖου ή μαζική παρέμβαση, ἀπρόβλεπτη, δὲν θὰ μπορούσε παρὰ νὰ ἐπηρεάσει σοβαρὰ τις πολιτικὲς ἐνέργειες ἐλέγχου τοῦ κόσμου σύμφωνα πρὸς τὴν καθολικὴ κατεύθυνση που τοῦ ἀνέθεσε ή ἱστορία. Θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἐκεῖ, ὄχι πλέον ή «νατουραλιστικὴ ἐρμηνεία» που μᾶς ἀπασχόλησε πρὸ ὀλίγου (ἀπλοῦς ἑτεροχρονισμένος ἱστορικὸς μιμητισμὸς της φύσης), ἀλλὰ μία ἐπένδυση της ἱστορίας ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ φύση που ἀφυπνίζεται. Ἐντὸς της, γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, τὸ Κράτος, τὸ ὁποῖον, διατηρώντας μέσα στὴν ἰσχύν του τὸ δομικὸ πολιτικὸ κεκτημένο της ἱστορίας καὶ ἐνισχύοντας, μέσα σὲ πλαίσιο τοῦ λοιποῦ πιὸ ἀβέβαιο, τὸν ρόλο του ὡς ἱππότη τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, μπορεί καὶ ὀφείλει νὰ προσηλωθεῖ ὡς σκοπὸς καὶ ὡς κατὰ προτεραιότητα πραγματικὸ μέλημα στὴ διεθνή μάχη γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἐπὶ μακρότερην διατήρηση τῶν ἀπαραίτητων προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀνθρώπινη διαβίωση. Ἐνα παρόμοιο Κράτος προώριστα νὰ ἔχει ἕνα μέλλον κατὰ τὸ ὅποιο στο ἐξῆς ἐνδέχεται ή μᾶλλον θ' ἀδυνατεῖ πλέον ν' ἀναπτυχθεῖ ἐπὶ τῆ βάσει της ἱστορικό-πολιτικῆς τοῦ καθαρότης. Ὅ,τι ὑπάγεται στὴν ἱστορία, διατελεῖ τοῦ λοιποῦ ἔρμαιον τῶν διαθέσεων τοῦ γήινου καὶ τοῦ κοσμικοῦ, κι αὐτὸ μονάχα τὸ ἐνδεχόμενον, ἐξ ἄλλου, καθιστάμενο δυναστευτικόν, μεταβάλλει ριζικὰ τὸν τρόπο διαχειρίσεώς του. Πρόκειται κάλλιστα γιὰ μίαν νέα ἐποχὴ τοῦ ἀνθρώπινου γίγνεσθαι τὴν ὁποῖαν μπορεί ν' ἀνοίξει τὸ τρέχον τέλος της ἱστορίας καὶ της ὁποῖας ή διαδρομὴ δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ προσομοιάσει πρὸς ὃ,τι ἦταν ὡς τώρα αὐτὸ που ἀποκαλούσαμε ἱστορία. Μία ἐποχὴ που μπορεί ἐφεξῆς νὰ ὀνομάζεται μετά-ἱστορική, ὅπως ὑπῆρξε ἐποχὴ προϊστορική κατὰ τὴν πορεία της ἀνθρωπότητας. Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὐτήν, ή διαβεβαίωση περὶ ἐνὸς πραγματικοῦ τέλους της ἱστορίας εἶναι δυνατὴ δίχως ν' ἀγνοηθεῖ ἴσως τὸ ριζικῶς νεωτερικόν, τὸ δίχως ἄλλο, στοιχεῖο τοῦ χρόνου στὸν ὁποῖον εἰσερχόμαστε σήμερα.

*
* *

Μία λέξη, ὅπως ἀρμόζει, ἠθική, δίκην ἐπιλόγου. Ἐὰν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι ὅπως ὑποθέσαμε, τὸ τέλος-κανόνας, ἂν μὴ τί ἄλλο, ὑπερβολικὸ καὶ ρυθμιστικόν, περιβεβλημένο ἀπὸ τὴν συγκεκριμενοποιημένη ἐπικαιρότητα τοῦ τέλους της ἱστορίας, πρέπει νὰ συνιστᾶται, μεταξὺ ἄλλων καθηκόντων, στο νὰ προετοιμάσει ἀπὸ τοῦδε (διότι ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρας της ἠθικῆς εὐθύνης σχετικοποιεῖ ὅλες τις χρονικὲς θεωρήσεις) καὶ διαμέσου ὄλων τῶν μελλοντικῶν γενεῶν, τὴν τελευταία γενεὰ τῶν ἀνθρώπων, ἐφόσον αὐτὴ ὑπάρξει, ὀπλίζοντάς τὴν ἀπὸ ἀποψη τεχνικὴν ὅπως καὶ πνευματικὴ, νὰ ζήσει κατὰ τὸ δυνατόν λιγότερο τραγικά, τὸ ἀληθινόν, τὸ ἀπόλυτο τέλος της ἱστορίας, ἱστορικὸ καὶ μετά-ἱστορικόν, αὐτὸ που δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει οὔτε καὶ θὰ ὑπάρξει ἄνθρωπος γιὰ νὰ τὸ ἀναγγεῖλει -καὶ τοῦτο θὰ συνέβαινε ὡστόσο ἐν πλήρη ἐπίγνωση της αἰτίας, καὶ ὄχι ὅπως τὸ ἐπεχείρησα ἐγώ, λόγω ἀνάγκης, μὲ τρόπον φαιδρὸ- ἐκφέροντας τὴν κρίση: «ή ἱστορία τετέλεσται».

Bernard BOURGEOIS
(μτφρ. Νικόλαος ΤΑΓΚΟΥΛΗΣ)

